

Les altres Penèlopes: El rastre de la dualitat del poder monàrquic i el paper legitimador de la figura de la reina en les versions de la llegenda de Penèlope

Albert SABATÉ MORALES

Universitat de Barcelona

Tot i que a nosaltres ens ha arribat la versió literària estandarditzada atribuïda a Homer de les gestes del llegendari Odisseu, sabem que a l'Antiguitat n'existien diverses d'aquest mateix relat. Podem entendre –gràcies a autors com el geògraf i historiador hel·lenístic Pausània (s. II dC) o a obres com la *Biblioteca* (c. s. II dC) atribuïda falsament al gramàtic Apol·lodor d'Atenes– que aquestes diferents interpretacions foren considerades amb la mateixa reputació i prestigi que la canònica que ens ha arribat.

Ara bé, les interpretacions alternatives que recolliren els autors tardans quan intentaven racionalitzar la mitologia antiga farien referència a relats conservats dins l'imaginari de la noblesa i el folklore popular. En aquests, diferents nissagues nobiliàries es farien descendents dels mateixos ancestres mítics -entrant en contradicció entre si-, dins d'una lògica holística en la qual versions divergents no resultarien necessàriament contradictòries. Així, les llegendes serien el reflex de les construccions retòriques legitimadores de dinasties locals per atorgar-se renom i hegemonia, historietes elaborades al llarg de generacions en les quals es mencionaven els mateixos personatges mítics, tot seguint els esquemes antropològics dins dels quals estarien inserides. Per tant, a nosaltres ens ajuden a entendre les mentalitats que formularen aquests contes.

Vegem la informació recollida pel geògraf i historiador Estrabó (c. 64 aC - c. 24 dC) sobre els germans de Penèlope:

«El que escribió la *Alcmeónida* dice que de Icarío, el padre de Penélope, nacieron dos hijos, Aliceo y Leucadio, y que éstos reinaron en Acarnania con su padre. Éforo cree que las ciudades de Alicia y Léucade les deben su nombre» (Estrabó, trad. Juan José Torres, *Geografía*, Llibre X, II, 9).

Aquest passatge ens permet interpretar que existiria una relació entre les genealogies llegendàries i l'hegemonia d'unes ciutats sobre les altres a través de la creació d'herois epònims. És a dir, per tal de justificar i fixar en la memòria de la població les relacions de domini d'un centre de poder sobre d'altres, així com per sintetitzar fets històrics que explicarien les relacions de subordinació de les monarquies entre si i les nobleses associades a aquestes, s'emprarien relats mítics per incrementar el renom de certes nissagues; i alhora, es vincularia l'ancestre llegendari d'un llinatge amb la ciutat sobre la qual la dinastia regnaria. En aquest cas es reforçaria el domini de la corona d'Acarnània sobre les corts d'Alícia i de Lèucade, fent descendents d'un ancestre comú les aristocràcies de les tres ciutats i vinculant-ne el nom a l'ancestre de l'estirp, tot a través de la família mítica de la llegendària Penèlope. En definitiva, aquestes genealogies llegendàries es formularien com a justificació del regnat de certes nissagues i de la subordinació d'una ciutat envers una altra, tot generant el mite d'un heroi ancestral el nom del qual es vincularia al nom mateix de la polis.

Tanmateix, ens han arribat versions sobre la relació matrimonial entre Odisseu i Penèlope força diferents les unes de les altres, o almenys amb matisos dignes de ser considerats. Vegem, per exemple, una de les informacions recollida per Pausànias quan viatjà per Lacònia:

«Cuando Icario dio a Penélope como mujer a Odiseo, intentaba que también el propio Odiseo habitara en Lacedemonia, pero como no lo consiguió, suplicó después a su hija que se quedara, y cuando partía para Ítaca, seguía al carro y le suplicaba» (Pausànias, trad. María Cruz Herrero, *Descripció de Grècia*, Llibre III, XX, 10).

Aquest relat, com tants altres, es racionalitzaria i es reconstruiria en forma de conte per tal de commoure seguint el gust literari de cada període, i Pausànias el posaria per escrit després d'haver-lo escoltat entre la població molt després de la seva formulació original, segurament com una rondalla popular. Així mateix, convé tenir en compte la intertextualitat i dependència de les narracions entre si, atès que la presència d'un personatge com Penèlope a la *Iliada* i l'*Odissea* obligaria a incloure components en la rondalla popular que permetessin el seu encaix en la versió homèrica. Però els elements clau que hi haurien romàs des de molt antic, probablement des d'època arcaica, sembla que hi seguirien presents: la versió recollida per Pausànias ens podria estar parlant d'una tradició matrilocal. És a dir, la llegenda ens diu que quan Icari casà la seva filla Penèlope amb Odisseu esperava que aquest

restés al palau amb la seva nova muller, a la llar del pare de la princesa, en lloc de marxar Penèlope a regnar amb ell a Ítaca.

Versions recollides per Pausànias i per la *Biblioteca* de pseudo-Apol·lodor ens parlen, per exemple, d'episodis com la marxa silenciosa de Penèlope, coberta amb un vel, de la ciutat del seu pare (Pausànias, *Descripció de Grècia*, Llibre III, XX, 10-11), de l'erecció per part d'Odisseu d'un temple dedicat a Atena a Esparta per celebrar el compromís (Pausànias, *Descripció de Grècia*, Llibre III, XII, 4), d'una Penèlope rebutjada per Odisseu per ser una adúltera i morint exiliada a la ciutat de Mantinea, on es trobaria la seva tomba segons els vilatans (Pausànias, *Descripció de Grècia*, Llibre VIII, XII, 5; Pseudo-Apol·lodor, *Biblioteca*, Epítom, VII, 38), d'un Odisseu condemnat a l'exili (Pseudo-Apol·lodor, *Biblioteca*, Epítom, VII, 40) o, fins i tot, de l'execució de Penèlope a mans d'Odisseu quan aquest descobrí que li havia estat infidel (Pseudo-Apol·lodor, *Biblioteca*, Epítom, VII, 39).

Centrant l'atenció en la qüestió que ocupa aquest comentari, vegem l'explicació que recullen diversos autors del que sembla un mateix relat llegendari divulgat per diferents territoris i ambients, en què es donaria notícia de l'assassinat d'Odisseu per part de Telègon, fill del mateix Odisseu amb Circe, i allò succeït després de la mort de l'heroi:

«[sc. Odisseu] Después de hacer sacrificios a Hades, a Perséfone y a Tiresias, caminó por el Epiro y luego a la región de los tesprotos; y tras ofrecer sacrificios conforme el mandato de Tiresias, aplacó a Poseidón. Entonces la reina de los tesprotos, Calídice, le pidió que se quedase y le ofreció el reino; y habiéndose unido a él tuvo un hijo, Polipetes. Odiseo se casó con Calídice y reinó sobre los tesprotos y venció en combate a los vecinos que se habían levantado en armas. Pero al morir Calídice, dejó el reino a su hijo y regresó a Ítaca, donde encontró a Poliportes, el hijo que había engendrado en Penélope. Telégono, enterado por Circe de que era hijo de Odiseo, zarpó en su busca. Al llegar a la isla de Ítaca robó ganado y, cuando Odiseo intervino, lo hirió con la lanza que blandía en la mano, rematada por la espina de una raya, y Odiseo murió. Telégono lo reconoció, y muy afligido llevó ante Circe el cadáver junto con Penélope, y allí se desposó con ésta. Circe envió a los dos a las islas de los Bienaventurados» (Pseudo-Apol·lodor, trad. Margarita Rodríguez, *Biblioteca*, Epítom, VII, 34).

«A la muerte de Calídica, la realeza la hereda Polípetes, hijo de Ulises, así que él regresa a Ítaca. En eso, Telégono, que se ha embarcado en busca de su padre, desembarca en Ítaca y saquea la isla. Al tratar de defenderla, Ulises muere a manos de su hijo por error. Telégono, al darse cuenta de su equivocación lleva el cuerpo de su padre con Telémaco y Penélope, a su madre. Ella los vuelve inmortales. Telégono se desposa con Penélope y Telémaco, con Circe» (Procle, trad. Alberto Bernabé, *Resum de la Telegonia*).

«El colofonio autor de los *Regresos* dice que Telémaco casó luego con Circe, y Telégono, el de Circe, se casó a su vez con Penélope» (Eustaci, trad. Alberto Bernabé, Escolí a *Odissea*, 1796, 45).

En primer lloc, atès que diferents autors fan referència a la mateixa rondalla, però mencionant fonts diferents, hauríem de pensar que aquesta llegenda es trobava força estesa. El relat ens diu que Odisseu tingué accés sexual a diverses reines, cada una amb el seu regne, associant-se temporalment a la monarquia de cada una d'elles, a més de la mateixa Penèlope, que faria de regent del tron d'Odisseu a Ítaca, en absència del rei. Pel que sembla, l'objectiu de les reines amb les que s'uniria Odisseu seria obtenir un príncep mascle de la sang de l'heroi per tal d'assegurar-se el tron. És a dir, encara que una dona portés la corona, les narracions feien necessari un guerrer poderós per consolidar el seu poder; per tant, el matrimoni amb un heroi aventurer i de renom com Odisseu, un cavaller audaç, a més de proporcionar les necessàries victòries militars, tal com ens mostra el cas de Calídice, proporcionaria, també un fill mascle per fer de cabdill militar a la reina. Al marge de l'ús com a rondalla o poema d'aquestes narracions, amb els seus missatges morals i els seus girs argumentals, ens parlen d'una visió per la qual les reines, almenys les llegendàries, consolidarien el seu poder polític des del palau aparellant-se amb herois valerosos i, així, fent entendre que el seu fill descendia d'aquest heroi –ja fos biològicament cert o no. Els herois llegendaris com Odisseu, per la seva banda, errants i aventurers, tindrien accés sexual a les reines que visitaven, tot a canvi de la promesa que algun dia el seu fill es faria amb el tron, compromentent-se a vèncer violentament els rivals de la reina, incrementant, així, la seva pròpia fama.

Aquestes llegendes, que en absolut relaten fets històrics, però sí que ens proporcionen informació històrica, ens transmeten en aquest sentit, per tant, una projecció dual del poder vinculada a la qüestió del gènere. La funció d'una reina seria la de transmetre la legitimitat dinàstica des de la domesticitat del palau, una significació clarament explotada pels llinatges nobiliaris a l'hora de desenvolupar les rondalles per construir el seu prestigi; i la funció del rei seria la de combatre amb fúria els rivals de la corona per tal d'assolir l'hegemonia i perpetuar el domini de la polis.

No podem oblidar que tot i que l'aristocràcia sembla la principal interessada en divulgar aquestes llegendes, els vilatans de les polis, encara que plebeus, també estarien interessats en reproduir històries que engrandien la glòria de la seva pàtria. Pensem en l'exemple mencionat de la tomba de Penèlope a la polis de Mantinea, on segons recollí Pausànius els mateixos habitants explicaven que un antic monument

era el sepulcre de la reina. Si realment ho era no ho podem saber -Penèlope és un personatge mític, però potser alguna dama dels temps arcaics hi fou enterrada-, però als vilatans segur que els hi agradava explicar que les despulles d'una cèlebre i coneguda princesa es trobaven allí, amb un conte probablement força pintoresc guarnint l'anècdota.

Finalment, és interessant comentar que el fill d'Odisseu amb Circe mataria el seu pare. Pel que sembla, la narració explica que després de la mort de l'heroi es produí un acord entre la reina d'Eea, Circe, i la reina d'Ítaca, Penèlope, ambdues legitimades per haver-se aparellat amb Odisseu i per haver-ne engendrat un fill mascle, intercanviant-se els prínceps de cada una per casar-s'hi. Així, Circe es casaria amb Telèmac, el fill de Penèlope, mentre Penélope es casaria amb el fill de Circe, Telègon. D'aquesta manera, cada reina podria mantenir el seu tron, casades amb un heroi que combatés i visqués aventures lluny de la llar, mentre elles seguirien governant des del seu palau. A més, haurien traçat una aliança mútua, ja que s'entendria que aquest matrimoni doble tindria l'objectiu de segellar l'amistat entre Circe i Penèlope.

Per tant, aquests relats poètics populars i aristocràtics expressarien fets polítics -veritables o imaginaris- a través de personatges mítics reconeguts i amb una potència simbòlica considerable. Per tal d'explicar l'aliança diplomàtica entre dos poders constituïts, Eea i Ítaca, l'eficàcia representativa d'Odisseu per si sol resultaria insuficient, i per tal de reforçar la idea que s'intentava transmetre calia, doncs, la presència de dues reines com a significant de la continuïtat dels dos trons, unides en matrimoni al príncep de l'altra reina. És a dir, la idea d'un Odisseu regnant les illes i ostentant per si mateix la corona d'ambdues resultaria inversemblant o poc eficaç retòrica i simbòlicament, sent necessari el desenvolupament en la llegenda de dues dones regnant sobre dos trons juxtaposats, afermant la seva unió amb un doble connubi.

En definitiva, les mentalitats que composaren aquestes llegendes observarien la necessitat d'incloure les reines com a mecanismes de legitimació per tal de reforçar l'eficàcia simbòlica de les narracions, indicant, per tant, l'imaginari segons el qual el paper de les dones dins la família reial tindria una important projecció per a la perpetuació de la identitat col·lectiva i el recolzament de la legitimitat del poder, que tot i eminentment masculí i patriarcal, ideològicament tindria una faceta dual.

BIBLIOGRAFIA

HERRERO, María Cruz (1994): *Descripción de Grecia*, Gredos, Madrid.

RODRÍGUEZ, Margarita (1985): *Biblioteca*, Gredos, Madrid.

BERNABÉ, Alberto (1999): *Fragmentos de épica griega arcaica*, Gredos, Madrid.